

Hoe *ons* Nederland een groen hart kreeg en het ook weer verloor

PIM KOOIJ

Het Groene Hart in reisbeschrijvingen

In 1848 werd de Groninger herenboer Jan Freerks Zijlker gekozen tot lid van de Tweede Kamer. Hij zou dat twintig jaar blijven. Tijdens zijn eerste jaar in de Kamer heeft hij een dagboek bijgehouden.¹ Daarin verhaalt hij niet alleen van zijn werk in de Kamer, maar heeft hij het ook over de uitstapjes die hij maakte. De afstand tussen Den Haag en zijn woonplaats Nieuw Beerta was, gegeven de toenmalige reismogelijkheden, te groot om voortdurend naar huis te kunnen gaan. En dus ging hij zijn nieuwe omgeving verkennen. Dat leverde observaties op die je elders niet zo vaak tegenkomt, omdat de meeste Nederlandse reisbeschrijvingen uit die tijd geschreven zijn door personen uit het westen van Nederland en zich primair op andere streken richten, terwijl buitenlandse reisbeschrijvingen zich op de steden concentreren. Zo reisde Zijlker met de trein van Den Haag naar Rotterdam:

Op deze reis treft men zeer groote uitgestrektheden graslanden en slechts zeer enkele akkers aan, waarop graan wordt geteeld en slechts zoo hier en daar een eenzaam dorp.²

Erg onder de indruk is hij niet: ‘de veeboeren aldaar hebben vergelijkender wijze bij ons een poover bestaan.’³ Hij bloeit pas op als hij ergens koolzaad ziet groeien en is veel meer te spreken over de ‘fraaije buitens’ bij Haarlem en Bloemendaal.

Het gebied van het huidige Groene Hart komt er in de reisbeschrijvingen uit de negentiende eeuw en het begin van de twintigste dus maar bekaaid af. Van Lennep en Van Hogendorp lieten het links liggen en trokken vanuit Amsterdam meteen naar het noorden om via het oosten terug te keren.⁴ Ook de Rotterdamse dominee J. Craandijk, die aan het eind van de negentiende eeuw het hele land doorkruiste en beschreef in boeken die vele herdrukken beleefden, had niet veel op met het toekomstige Groene Hart. Over het landschap rondom Gouda schreef hij het volgende:

¹ ‘Het dagboek van Jan Freerks Zijlker, met inleiding door dr. W. J. Formsma’, *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1948* (1948) 81-221.

² ‘Dagboek Jan Freerks Zijlker’, 127.

³ *Ibidem*, 159.

⁴ M. Elisabeth Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Utrecht, 1942).

Delft zoals Zijlker het zag

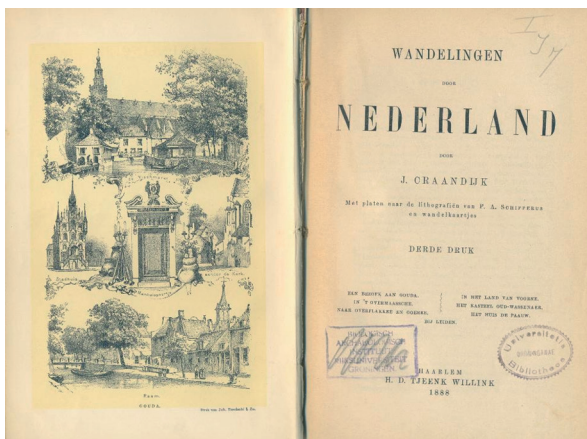
Natuurschoon hebben wij in dezen omtrek niet veel te zoeken. De bewoner van bergstreken, die voor het eerst in Holland komt, heeft geen oogen genoeg, om te zien, en geen woorden genoeg, om te roemen. Hem treft het ruime gezicht, de vruchtbare weide, het talrijke vee, het menigvuldige water. 't Is alles zoo geheel anders, dan hij het gewoon is, zoo nieuw, zoo vreemd. Wij voor ons behoeven niet naar Gouda te gaan, om weiden te zien en water. En heeft ook zeker dit landschap zijn eigenaardige schoonheid, bij den gloed van het avondrood vooral, wij kunnen dat ten onzent bijna overal genieten, en in den omtrek van Ter Gouw is het land te laag en te gebroken, dan dat het ons schoonheidsgevoel ten volle bevredigen zou. Wij zouden zeggen, er is in het landschap iets slordigs, dat ons niet aangenaam aandoet.⁵

Dit is het enige dat Craandijk over dit gebied te melden heeft. Hij bezocht nog wel de omgeving van Woerden, maar daar had hij alleen oog voor de ruïne van het huis Ter Haer. En langs de Vecht ontwaarde hij voornamelijk buitenplaatsen met landhuizen. Ook Craandijk prefereerde de Duinstreek en de eilanden. Toch staan Zijlker en Craandijk voor verschillende vormen van natuurbeleving. Zijlker was in de eerste plaats een utilitarist die het landschap vooral beoordeelde op gebruikswaarde. De visie van Craandijk is arcadisch-paradijselijk te noemen. Hij waardeerde vooral cultuurlandschappen waarin de natuur tot beschaafde proporties was teruggebracht en als een verlengde van de bebouwde omgeving werd gezien.⁶ Een duidelijk onderscheid tussen cultuur

⁵ J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland* (3e dr., Zuid Holland; Haarlem, 1888) 2.

en natuur werd niet gemaakt. Craandijk bezocht in Gouda ook gewoon een pijpenfabriek en de kaarsenfabriek. En als het zo uitkwam nam hij de trein of de tram.

Stad en land bij Craandijk

Deze combinatie van fabrieken met min of meer natuurlijke gebieden was in de latere reisbeschrijvingen, van rond 1900, volstrekt ongebruikelijk geworden. Nederland was inmiddels danig geïndustrialiseerd geraakt, wat gepaard was gegaan met een aanzienlijke verstedelijking. Steden waren van hun vestingwallen ontdaan en begonnen zich ongebreideld in de ruimte te ontwikkelen. Ze werden verbonden door spoorwegen die het platteland doorkruisten en verder werd dit platteland in hoog tempo ontgonnen. De bezorgdheid om deze ontwikkelingen leidde, het komt elders in dit nummer aan de orde, tot de oprichting van de eerste natuurbeschermingsorganisaties.

Bij de opkomst van die natuurbeschermingsorganisaties paste ook een nieuwe natuurvisie die ik natuur-empathisch heb genoemd. Men wilde de levende natuur ervaren, in plaats van gedroogde planten en opgezette beesten verzamelen. En deze natuur wilde men leren kennen door zich daarin te verplaatsen, letterlijk en figuurlijk. De geschriften van Van Eeden senior, Heimans en Thijsse dienden daarbij als gidsen. Bij een dergelijke natuur-empathische visie pasten geen fabrieken meer, die fungeerden eerder als contrast. In de reisbeschrijvingen van het begin van de twintigste eeuw zijn ze dan ook afwezig. De auteurs daarvan reisden ook niet meer per trein. Ze wandelden of ze fietsten. Een vroeg voorbeeld van zo'n reisbeschrijving nieuwe stijl is het door de geograaf H. Blink geschreven prachtwerk *Van Eems tot Schelde*.⁷ De beschrijvingen betreffen een combinatie van stedenschoon,

⁶ Zie voor deze vormen van natuurbeleving: P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte* (Oratie Wageningen, 1999).

⁷ H. Blink, *Van Eems tot Schelde. Wandelingen door oud en nieuw Nederland* (4 dln.; Amsterdam, 1902-1906).

waarbij de industrie nadrukkelijk buiten beeld blijft, en natuurschoon, waarbij de nadruk ligt op de ongereptheid. Stad en natuur worden niet met elkaar in relatie gebracht, steden dienen eerder als pleisterplaatsen of uitvalsbases.

Het eerste deel van *Van Eems tot Schelde*, dat Holland behandelt, werd in 1908 opnieuw uitgebracht onder de titel *Ons heerlijk vaderland. Wandelingen door oud en nieuw Nederland: het hart van Nederland*. Met deze ondertitel geeft Blink geen vroege verwijzing naar het Groene Hart. Zijn hart ligt veel meer in de duinen, langs de grote rivieren en in Noord-Holland:

Als een idyllische nederzetting...omsloten door een krans van geboomte en parken...zoo verheft zich het bloeiende, rustige Alkmaar uit het groene natuurtapijt der frissche weiden...⁸

Stad en land gescheiden

Op al die honderden bladzijden krijgt het Groene Hart er nog geen tien. In het stukje ‘Langs den ouden Rijn’ wordt meewarig de teloorgang van de eens met Alpenwater gevoede rivier neergezet: ‘het bloed staat bijna stil in den boezem van den ouden stumper...het is polderwater geworden’, op sommige plaatsen, zoals in Woerden, ‘niet veel meer dan een slootje.’⁹ Wel is hij aanzienlijk positiever dan Craandijk over het polderlandschap (‘Hollands schoonste weiden’) maar in de buurt van Gouda, dat hij in een volgend deel bezoekt, vindt ook hij er niet veel aan:

Evenmin willen wij ons ophouden in de polders, die, hoewel met enkele liefelijke, bekoorlijke, echt Hollandsche waterpartijen langs de boezems en tochten, toch over ’t geheel niet van groote eentonigheid zijn vrij te pleiten.¹⁰

⁸ *Ibidem*, I, 309.

⁹ *Ibidem*, I, 173-182.

¹⁰ *Ibidem*, II, 45.

Zelfs Jac. P. Thijsse, de goeroe van de nieuwe landschapsbeleving, heeft maar weinig aandacht aan het Groene Hart besteed. Zijn vroegste Verkade albums gingen over de seizoenen (*Lente, Zomer, Herfst, Winter*, 1906-1909). Daarna volgden *Blonde duinen* (1910), *De bonte wei* (1911), *Het Naardermeer* (1912), *Bosch en heide* (1913), *Langs de Zuiderzee* (1914), *De Vecht* (1915) en *De IJssel* (1916). In deze albums figureert het Groene Hart wel, maar dan zeer specifiek met het eerste Nederlandse natuurmonument — het Naardermeer — en een riviertje — de Vecht — dat al sinds de zeventiende eeuw in trek was. De bonte wei bleek op een heleboel plaatsen in Nederland te vinden te zijn. Ook in zijn grootste succes-albums *Waar wij wonen* (1937) en *Onze groote rivieren* (1938) die een oplage hadden van meer dan 100.000, komt het Groene Hart gebied vrijwel niet voor, maar *Waar wij wonen* heeft op de omslag wel de enorme wolkenlucht die later vooral met het Hollandse polderlandschap is geassocieerd.

De start van de ophemeling van de polder

De hiervóór genoemde reisbeschrijvingen markeren niet alleen een verandering in de visies op natuur en landschap maar ook de eenwording van Nederland. In het tweede deel van zijn *Wandelingen in Nederland* begint Craandijk in Twente, behandelt vervolgens Friesland, de Graafschap, het gebied ten zuiden van Rotterdam en de Vechtstreek, om in Limburg te eindigen. Dankzij de infrastructurele integratie met trein en tram was heel Nederland binnen bereik gekomen en dat werd ook zo gezien. Het was *ons* land dat werd doorkruist. Het was *ons mooie land* dat werd bezongen. Dat laatste zelfs letterlijk want Blink en anderen namen heel wat romantische poëzie in hun geschriften op, zoals deze regels van Héléne Swarth:

Ons eigen land in zilvr- en paerelwazen
 Omspoeld van zijen zilte zeeëwinden
 Belommerd koel van popelen en linden
 Hoe houdt ge ons hart gevangen in uw mazen.¹¹

In hun bekende studie over de eenwording van Nederland, besteden Knippenberg en De Pater wel aandacht aan de infrastructurale integratie van Nederland sinds 1870 maar niet aan de creatie van een eenheidsgevoel door natuurminnaars, natuurbeschermers en hun organisaties, dat in samenhang daarmee plaatsvond. Toch lijkt dat een belangrijke factor geweest te zijn waarnaar nader onderzoek gewenst is. In ieder geval moet dat niet als een finalistisch proces worden beschreven, want de derde druk van Craandijk bijvoorbeeld behelsde een herschikking van zijn wandelingen in deeltjes per provincie, omdat veel lezers kennelijk zo'n gewestelijke indeling prefereerden. Maar dat hoeft natuurlijk geen ontkenning van een nationaal eenheidsgevoel in te houden.

Overigens kwam de aanduiding 'ons land' al wel eerder voor. Een onderzoekje in de Groningse Universiteitsbibliotheek leverde al drie titels op uit de zeventiende eeuw en zes uit de achttiende. De connotaties waren daarbij meestal maatschappelijk of historisch. Een relatie met natuur en landschap werd pas gelegd in de twintigste eeuw. Een trendsetter hierbij was de ANWB, die veel boeken en brochures over ons land lanceerde, met als hoogtepunt de vierdelige serie 'Ons eigen land' waarvan het eerste deel verscheen in 1908 ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig bestaan van de ANWB. Een tweede katalysator was de serie 'De schoonheid van ons land', over landschappen, steden en kunst, die door uitgeverij Contact in 1936 werd opgezet en waarin tot 1960 delen zijn verschenen. Daarnaast was er natuurlijk de Heemschut serie. Hierin schreef F. Koster in 1941 *Ons schoone land*, waarin hij aandacht vraagt voor het 'echte' natuurschoon in ons land: plassen en moerassen, bossen en heide, duinen en stranden, rivieren en beken, en Limburg als speciaal geval.¹² Maar hij begint het boekje wel met een hoofdstuk over de polder, die ook heel mooi kan zijn, mits er harmonie bestaat of ontstaat tussen natuur en cultuur.¹³

De waardering van het cultuurlandschap

Als Koster zich maar iets gelegen heeft laten liggen aan de publieke opinie, en daar lijkt hij wel gevoelig voor te zijn geweest, dan kunnen we vaststellen dat tot ver in de twintigste eeuw de algemene waardering voor het centrale groene Hollandse landschap niet bijster groot is geweest. Dat brengt ons bij twee vragen: de eerste is welke landschappen werden dan wel algemeen gewaardeerd? En de tweede vraag is natuurlijk: wanneer en waarom is er een grotere waardering voor dit Hollandse polderlandschap ontstaan en hoe komt het dat binnen dit polderlandschap het Groene Hart als een wel heel waardevol landschap is onderscheiden?

Om na te gaan welke landschapstypen en welke streken door auteurs van reisbeschrijvingen het meest gewaardeerd werden, is het wellicht zinvol eerst even stil te staan bij het beeld dat buitenlanders gaven, omdat zij Nederland van een grotere afstand beschouwden. De bekende Italiaanse globetrotter

¹¹ A.N.W.B., *Ons eigen land* (4 dln., 1908-1911). Dit gedicht vormt de inleiding tot deel 3.

¹² Met deze indeling imiteerde hij overigens *Waar wij wonen* van Thijsse.

¹³ F. Koster, *Ons schoone land* (Amsterdam, 1941).

Edmondo de Amicis, die in 1873/1874 door Nederland reisde, had zijn keuze snel gemaakt: ‘Het schoonste sieraad van Den Haag is het Bosch; een waar wonder van Nederland en een van de prachtigste landschappen der wereld.’¹⁴ Het polderlandschap vond hij zeer karakteristiek maar wel eentonig. Een andere bekende buitenlandse reiziger, de Fransman Henry Havard, die omstreeks dezelfde tijd een aantal malen naar Nederland kwam, was behalve van de steden, vooral gecharmeerd van water, de grote rivieren en de Zuiderzee. Hij reisde ook vaak per boot.¹⁵

De grote rivieren scoorden ook hoog bij de Nederlandse landschapskenners uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

Ga niet den Drachenfels beklimmen, vóór gij den Nederlandschen Rijn gezien hebt, zoals hij zich met statige fierheid langs de Geldersche heuvelen buigt’ verzuchtte Blink ‘ga niet naar het Schwarzwald en Schaffhausen vóór gij de wateren kent, die met trotsche majesteit het lage deltaland van Holland besproeien.’¹⁶

Ook de duinlandschappen werden hoog gewaardeerd en de bossen. De heide werd minder mooi gevonden, daar mocht nog best wat van ontgonnen worden. Plassen en meren waren ook mooi, met als top het Naardermeer. En algemene waardering was er ook voor Zuid-Limburg als een soort buitenlands Nederland.

Henny van der Windt beschrijft hoe men in de jaren 1930 is gestart met het vaststellen van het ‘voornaamste natuurschoon’ van Nederland.¹⁷ Dit gebeurde binnen de Contactcommissie inzake natuurbescherming, het overlegorgaan van een groot aantal organisaties op het terrein van de natuurbescherming en de recreatie. Dit leidde in 1939 tot een rapport waarin meer dan 700 gebieden werden aangewezen.¹⁸ Daarnaast werd een klein aantal streken genoemd die integraal behouden moesten blijven: Zuid-Limburg, de Veluwe, de Achterhoek, de Kop van Overijssel, Oost-Twente, Gaasterland, de plassen in Holland, Utrecht en Friesland en de duinen. Hier zaten dus ook een paar stukjes toekomstig Groen Hart bij maar dan wel de stukjes die het natuurlijkst aandeden, al ging het eigenlijk om uitgegraven en gebaggerde veenplassen.¹⁹ Ongeveer de helft van die 700 gebieden werd in 1942 geplaatst op een lijst van de Rijksdienst voor het nationale plan, de voorganger van de Rijks planologische dienst.

¹⁴ Edmondo de Amicis, *Nederland en zijn bewoners* (1e dr. 1876, deze uitgave Utrecht, Antwerpen, 1985) 94.

¹⁵ H. Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzée* (Parijs, 1874).

¹⁶ Blink, *Van Eems tot Schelde*, II, 145.

¹⁷ H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam, Meppel, 1995) hoofdstuk 4.

¹⁸ G. A. Brouwer, e. a., *Het voornaamste natuurschoon in Nederland* (S.l., 1939).

¹⁹ Naast de plassen werden onder meer genoemd: buitens langs de Kromme Rijn (Lunenburg, Weerdestein, Hardenbroek) en de Vecht, oude Rijnbeddingen, Vlietlanden en Bommeer, de Lekkerkerkse boezem, wielen langs de Diefdijk, de dijk tussen Muiderberg en Naarden en de Zederik (polderwater).

Expliciete cultuurlandschappen kwamen nauwelijks op de lijst voor. Althans voor zover het gebieden betrof die ingericht waren voor de agrarische productie, dus weide- en akkerbouwstreken. Want veel landgoederen werden wel als min of meer natuurlijk beschouwd. Binnen de contactcommissie werd echter wel aangekaart, met name door de bioloog H. Cleyndert, of ook niet sommige cultuurlandschappen natuurschoon bevatten. Om dat te bespreken werd in 1943 de werkgroep cultuurlandschappen opgericht, waarvan Cleyndert voorzitter was en de rijzende ster in natuurbeschermingsland, de bioloog/ecoloog Victor Westhoff, een prominent lid. Na de oorlog kwam de werkgroep met een *Urgentielijst van landschappen die zoveel mogelijk bewaard moeten blijven*. Er staan 63 cultuurlandschappen op, meest esdorpen en slagenlandschappen. Maar een waarderingshiërarchie kan er niet uit afgeleid worden, omdat bedreiging van een bepaald landschap als een zwaar criterium voor opname gold. Zo werd het Hollandse polderlandschap vrijwel niet opgenomen, omdat het in de perceptie van de werkgroep niet bedreigd werd.²⁰ Maar het is de vraag of het toen anders wel gebeurd zou zijn.

In de jaren 1950 kwamen cultuurlandschappen zwaar onder druk te staan. De ruilverkavelingswet van 1954 bleek de opmaat tot de herinrichting van grote delen van Nederland.²¹ De landbouw kreeg daarbij aanvankelijk absolute prioriteit en dat stimuleerde organisaties die zich bezighielden met recreatie en natuurbescherming tot nadrukkelijker standpuntbepalingen. Opvallend daarbij is dat de grens tussen cultuurlandschappen en natuurlijke landschappen in de perceptie van de natuur-empathici steeds minder scherp werd. Zo schreef H. Cleyndert bij het vijftigjarig jubileum van Natuurmonumenten:

Al dit schoone en karakteristieke heeft het *recht* op een zo goed en zorgvuldig mogelijk *behoud*. Echter is daarnaast ... constructieve opbouwende landschapsarbeid noodzakelijk, vooral natuurlijk ook in de nieuwe gebieden ... zoals de Zuiderzeepolders.²²

Enerzijds werd erkend dat alle Nederlandse landschappen aan menselijke ingrepen onderhevig zijn geweest maar dat alleen de intensiteit daarvan, die in natuurgebieden gering was geweest, verschilde. Anderzijds werd betoogd dat cultuurlandschappen ook natuurelementen konden omvatten, zeker wanneer het om oude gemaakte landschappen ging. Cruciaal in deze verschuiving waren de termen ‘natuurwetenschappelijke waarde’ die al in de jaren zestig opgang deed, en ‘natuurwaarde’, een begrip uit de jaren zeventig. Juist dit laatste begrip bleek bij uitstek geschikt om gradaties aan te brengen en daarmee grenzen tussen natuur en cultuur te slechten, omdat het niet alleen wetenschappelijke criteria als authenticiteit, zeldzaamheid en diversiteit omvatte maar

²⁰ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 120.

²¹ G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland* (Bussum, 2000); S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen, Wageningen, 2004).

²² H. Cleyndert, ‘De zorg voor het landschap’, in: H. Gorter, e. a., *Een halve eeuw natuurbescherming* (Amsterdam, 1956) 101-109.

ook aandacht had voor recreatiemogelijkheden en niet professionele natuur- en landschapsbeleving.²³

De uitvinding van de Randstad

In de discussie over natuur en cultuur en het primaat van de landbouw, waar we ook het sinds de jaren 1960 opkomende milieubesef bij moeten betrekken, is het Groene Hart een steeds crucialer rol gaan spelen. Daarbij heeft dat Groene Hart overigens wel een transplantatie ondergaan. Aanvankelijk klopte het in de Randstad maar van lieverlee is het het Groene Hart van heel Nederland geworden. Met deze constatering ben ik begonnen aan de beantwoording van de tweede vraag: waar komt de waardering van dit ooit als niet zo bijzonder aangeduid gebied vandaan? Maar om die vraag systematisch te kunnen beantwoorden moeten we terug naar de jaren 1930, toen de eerste vermeldingen van de Randstad verschenen.

De term Randstad is waarschijnlijk afkomstig van luchtvaartpionier en eerste directeur van de KLM, Albert Plesman.²⁴ Vanuit de lucht zag hij een halve cirkel van steden in het groen. Daar was overigens toen nog wel wat fantasie voor nodig, want door de ontmanteling en suburbanisatie waren de steden weliswaar flink gegroeid, maar ze waren nog steeds duidelijk als afzonderlijke plaatsen waar te nemen. Van de groene leegte tussen de steden, die Zijlker bijna een eeuw daarvoor had waargenomen, was het meeste nog wel intact. Het kwam Plesman echter goed uit om één totaalstad te onderscheiden, omdat hij zich inzette voor één nationale luchthaven ter vervanging van de plaatselijke vliegvelden van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. De eerste vermelding van de term Randstad op papier is dan ook in een brief over die nationale luchthaven aan het ministerie van binnenlandse zaken, in 1938.

Sindsdien loopt er een discussie over bestaan, karakter en mate van integratie van de Randstad. Het gros van de meningen en argumenten daaromtrent is afkomstig van geografen en planologen. Maar er zijn ook wat bijdragen vanuit een historisch perspectief geweest. Zo stellen in hun artikel 'The rise of the Randstad', de geograaf R. van Engelsdorp Gastelaars en de historicus M. Wagenaar, dat in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een grote mate van complementariteit ontstond tussen de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, die het uitgroeien tot één grote stad mogelijk maakte.²⁵ Zo zat de koloniale handel in Amsterdam en de Rijnhandel in Rotterdam, terwijl Den Haag het politieke centrum was. De zakelijke dienstverlening, met name banken en verzekeringsmaatschappijen, was in hoge mate complementair, terwijl de drie steden ook verschillende industriële specialisaties herbergden.

Het is echter anders gegaan. Kooij en Van de Laar, die hebben onderzocht hoe die complementariteit zich na 1930 heeft ontwikkeld, constateerden dat de

²³ Zie ook K. van Koppen, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving* (Wageningen, 2002).

²⁴ S. Musterd, B. de Pater, *Randstad Holland. Internationaal, regionaal, lokaal* (Assen, 1994) 1.

²⁵ R. van Engelsdorp Gastelaars, M. Wagenaar, 'The rise of the Randstad 1815-1930', in: H. Schmal, ed., *Patterns of European urbanisation since 1500* (Londen, 1981) 229-247.

kernen steeds meer elkaars rivalen zijn geworden, omdat de besturen van de afzonderlijke gemeenten zich in toenemende mate op dezelfde zaken hebben gestort. Hoewel de Randstad vanuit de lucht gezien steeds meer een eenheid lijkt te zijn geworden, van een soort hoefijzervorm is het zelfs een ringvorm geworden doordat zich aan de oostkant de agglomeratie Utrecht heeft ontwikkeld, is zij bestuurlijk, economisch, sociaal en cultureel gezien, allerminst een totaliteit doordat gemikt wordt op teveel van hetzelfde, waarbij hiaten ontstaan.²⁶ In feite heeft zich de afgelopen decennia een bipolaire randstad ontwikkeld. Daarbij doet de as Amsterdam-Utrecht, met Schiphol, die in het post-industriële tijdperk nogal wat zakelijke dienstverlening heeft weten aan te trekken, het beduidend beter dan de as Rotterdam-Den Haag waar de padafhankelijkheid van het bulkgoederenvervoer over water nog steeds groot is. Maar zelfs die bipolariteit kan betwist worden en vervangen worden door polynodaliteit, want op cultureel terrein is een lange traditie waar te nemen van het benadrukken van het eigen karakter en zelfs de eigen identiteit door de vier grote steden en tenminste zes kleinere.

De uitvinding van het Groene Hart

Deze wisseling van percepties van de Randstad moet ook consequenties hebben voor de manier waarop naar het Groene Hart gekeken wordt. Het valt te verwachten dat in periodes en in studies waarin de Randstad als één geheel wordt gepresenteerd, ook het Groene Hart als één geheel aangeduid wordt, terwijl bij een differentiatie binnen de Randstad, de diversiteit binnen het Groene Hart eveneens meer benadrukt zal worden. Ditzelfde geldt voor het niveau waarop ruimtelijke ordening plaatsvindt: bij een centrale planning is meer eenheidsdenken te verwachten dan bij planning op provinciaal, regionaal of lokaal niveau. Vanuit de geschiedenis is in ieder geval duidelijk geworden dat de Randstad primair een constructie is geweest van planologen, die in de 'werkelijkheid' in geen enkele periode is terug te vinden.

Datzelfde geldt waarschijnlijk ook voor het Groene Hart. Dit verscheen in de nota's sinds 1958, het eerst in de nota *Ontwikkeling in het westen des lands*.²⁷ De grenzen van het Groene Hart werden voor het eerst globaal aangegeven in de *Vierde Nota over de ruimtelijke ordening extra* (Vinex) van 1990 (37) en nader uitgewerkt in het *Structuurschema groene ruimte* van 1992 (PKB kaart 6, 205). Binnen het Groene Hart kunnen vier deelgebieden worden onderscheiden:

- 1) de boorden van de Oude Rijn: met de steden Gouda, Woerden, Bodegraven en Alphen aan den Rijn;
- 2) droogmakerijen, bovenlanden en veenplassen: het gebied tussen Zoetermeer en Waddinxveen en het gebied ten zuiden van Amsterdam met Mijdrecht als centrum, met het zuidelijk gedeelte van de Haarlemmermeer;

²⁶ P. Kooij, P. van de Laar, 'The Randstad conurbation. A floating metropolis in the Dutch Delta', in: H. van Dijk, ed., *The European metropolis 1920-2000* (Internet publicatie, 2002: <http://hdl.handle.net/1765/1028>).

²⁷ Werkcommissie westen des lands van de rijksdienst voor het nationale plan, *Ontwikkeling van het westen des lands* (Den Haag, 1958).

- 3) de waarden: de Krimpenerwaard en de Alblasserwaard;
 4) de Vechtstreek: begrensd door Amsterdam, Utrecht, Hilversum en Bussum.²⁸

Opvallend is dat van de grote rivieren alleen de Rijn/Lek in het Groene Hart is gesitueerd, Maas en Waal liggen er buiten. Het grootste deel van het Groene Hart is de resultante van de veenontginningen die in de elfde eeuw startten. De graaf van Holland en de bisschop van Utrecht waren belangrijke initiators van deze ontginningen. Via een uitgebreid stelsel van sloten en weteringen werd het water versneld afgevoerd en de grond geschikt gemaakt voor de landbouw. Maaiveldddaling zorgde steeds weer opnieuw voor waterlast, maar door poldervorming en molenbemaling kon men de grond relatief droog houden. Een deel van de veengrond werd al in de middeleeuwen vergraven om de stedelijke markten van turf te kunnen voorzien. Vanaf 1530 werden ook de onder de waterspiegel gelegen veenlagen uitgebaggerd. Daardoor ontstonden uitgestrekte en diepe veenplassen. Veel van die plassen zijn in de loop van de achttiende en negentiende eeuw weer drooggemaakt, andere bleven tot in de twintigste eeuw onaangetast en kregen toen opeens een belangrijke recreatieve betekenis.

De landbouw bestond aanvankelijk uit het gemengd bedrijf, naast veehouderij was er productie van vlas, hennep en koolzaad, maar in het begin van de twintigste eeuw vond ontmenging plaats in de richting van veeteelt. Dit werd in de hand gewerkt door de vergrote vraag naar zuivelproducten vanuit de snel groeiende steden. Op deze wijze waren rond 1900 alle ingrediënten aanwezig die in de huidige perceptie een mooi polderlandschap vormen: agrarische basis, dijken, water, molens en koeien in de wei. Maar we hebben al gezien dat men er op dat moment nog niet veel aan vond. Hoe is dat veranderd?

Hiervoor is al beschreven dat de waardering voor het cultuurlandschap allengs gegroeid is. Maar dat verklaart nog niet hoe het komt dat het Groene Hart hét icoon van de Nederlandse cultuurlandschappen kon worden. Of is het dat wellicht nooit geweest? Wie in de discussie over het Groene Hart duikt, komt net zoveel tegenstellingen tegen als in de discussie over de Randstad. Alleen zijn ze aanzienlijk minder onderbouwd, omdat de gedegen geografische onderzoeken over de Randstad maar zeer ten dele een groen complement hebben gekregen. Natuurlijk zijn er uitzonderingen. In de jaren 1960 en 1970 is door geografen van de Universiteit van Utrecht een grootschalig onderzoek uitgevoerd in het zogenoemde Middengebied van de Randstad, dat tot een groot aantal deelrapporten en een overkoepelende rapportage heeft geleid.²⁹ Deze geschriften gaan echter vooral over wonen en werken, over suburbanisatie en forensisme. Natuurlijk staan er wel passages in dat de mensen de rust, ruimte en het groen waarderen, maar erg specifiek wordt dat niet. En ook het meer propagandistisch toeristische boekje van Barendse en Terlouw, waarin al relatief vroeg — in 1977 — geprobeerd werd

²⁸ G. Borger, e. a., *Het Groene hart. Een Hollands cultuurlandschap* (Utrecht, 1997).

²⁹ H. F. L. Ottens, *Het groene hart binnen de Randstad. Een beeld van de suburbanisatie in west-Nederland* (Assen, Amsterdam, 1976).

het Groene Hart historische en actuele inhoud te geven, heeft aanvankelijk geen pendants gekregen.³⁰

De omvang van het Groene Hart

Eigenlijk dateert het eerste onderzoek waarin systematisch is geprobeerd om de betekenis van het Groene Hart als centrale groene ruimte vast te stellen, van 1983. Het werd uitgevoerd door de onderafdeling sociologisch en demografisch onderzoek van de Rijksplanologische dienst.³¹ Ook daar werd nog steeds niet erg positief gedaan over het natuurschoon: 'Gebieden die uit natuurhistorisch oogpunt waardevol zijn, zijn in het Groene Hart maar

³⁰ G. Barendse, P. Terlouw, *Het Groene Hart van Nederland* ('s-Gravenhage, 1977).

³¹ H. J. A. M. Staats, *De betekenis van het Groene Hart. Een onderzoek naar de waarde van het open middengebied voor bewoners van de Randstad* (Den Haag, 1983).

spaarzaam aanwezig. Ze bestaan voornamelijk uit de verschillende plassegebieden.³² Wat het onderzoek vooral aan het licht wilde brengen was of 'het gevoel van nabijheid van open ruimte' en de perceptie van de grootte van het gebied een mentaal tegenwicht boden aan de ervaring van de verstedelijking er omheen. Dat bleek inderdaad het geval: 'het merendeel van de respondenten vindt het gebied dus landelijk, niet erg afwisselend maar wel een eigen karakter hebben. Vooral de openheid en de aanwezigheid van water worden gewaardeerd' en ook de nabijheid.³³

Interessant in dit onderzoek is dat in de voormeting slechts 34% van de respondenten het Groene Hart als een eenheid zag en in de nameting 58%. In de tussentijd werden zij geconfronteerd met de argumentatie van de politiek en natuurbeschermings- en milieu-organisaties. De politiek heeft het Groene Hart vormgegeven door middel van een groot aantal nota's, verstedelijkingsnota's, de nota over de relatie tussen landbouw en natuur, de zogenoemde *Relatienota* (1975) en het *Natuurbeleidsplan* (1990), waarin de ecologische hoofdstructuur wordt uitgewerkt.³⁴ De politieke besluitvorming werd ook aangestuurd met argumenten vanuit de milieubeweging en de natuurorganisaties. Daarbij werd het Groene Hart steeds meer een katalysator in de besluitvorming. Hier lag de arena waar de conflicten tussen de belanghebbenden beslecht moesten worden en, volgens deze organisaties en politiek verwante Kamerleden, wel op een zodanige manier dat aan het oprukken in de open ruimte van randstedelijke woonwijken en industrieterreinen voor eens en altijd paal en perk zou moeten worden gesteld. Uit de meer algemene nota's werden zelfs nota's gedestilleerd die specifiek op het Groene Hart betrekking hadden, zoals de nota *Groene Hart* uit 1990 en de nota *Randstad en Groene Hart. De groene wereldstad* van 1996.³⁵ In beide nota's wordt benadrukt dat het noodzakelijk is dat een harde grens wordt getrokken tussen de bebouwing en de landelijke omgeving, of, zoals het in de laatstgenoemde nota wordt genoemd, tussen de rode en groene contouren. Ook wordt een harmonie tussen de verschillende functies benadrukt, met name landbouw en recreatie, maar ook wonen en werken, waarvoor de eerste nota 'zachte locaties' onderscheidt.

In het perspectief van wat er tot nu toe in dit verhaal aan de orde is gekomen, doet bovenstaande constatering tamelijk arbitrair aan. Er is nog steeds reden om aan te nemen dat het gebied nog heel lang in de twintigste eeuw door veel omwonenden en zelfs inwonenden als eentonig is ervaren. Al relatief vroeg werd dan ook door enige belanghebbenden naar voren gebracht dat het groene hart een duidelijker recreatieve functie zou moeten krijgen. Zo bracht de ANWB in 1961 het boekje *Hollands groene zone* uit, waarin werd gesteld dat het strand en de duinen, het Gooi en de Utrechtse heuvelrug,

³² *Ibidem*, 26.

³³ *Ibidem*, 64, 70.

³⁴ Een goede wegwijzer in nota land vormt M. van Schendelen, *Natuur en ruimtelijke orde in Nederland. Een symbiotische relatie* (Rotterdam, 1997).

³⁵ Stuurgroep Groene Hart, *Groene Hart. Nadere uitwerking in het kader van de vierde nota over de ruimtelijke ordening* (Den Haag, 1990); Ministerie van VROM, *Randstad en Groene Hart. De groene wereldstad* (Den Haag, 1996).

alsmede de meren en plassen niet genoeg ontspanning konden bieden aan de groeiende bevolking van de Randstad. Daarvoor waren nieuwe gebieden nodig die deels gevonden konden worden in onaantrekkelijke landbouwgebieden, waarheen zogenoemde toeristenwegen aangelegd moesten worden.

De opwaardering van het Groene Hart

De natuurwaarden van het gebied worden in de nota's voornamelijk gedefinieerd als ecologische waarden, waarbij de biodiversiteit als basis dient. Erg expliciet zijn de nota's hier meestal niet over.³⁶ En ook de natuur- en milieuorganisaties zijn hierover niet erg duidelijk geweest. Er is eerder gerefereerd aan een veel moeilijker te meten belevingswaarde, waarbij een boek als *Gras en wolken*, van de auteurs G. Willems, K. van Zomeren en H. Vuijsje, uit 1996 heel bruikbaar bleek omdat deze publicatie precies de sensatie van het polderlandschap evocert met sappige weiden en hoge luchten, lieflijke waterlopen, onvervuilde horizonten en gehoornde handgemolken koeien.³⁷ *Dwars door het groene hart. Landschapsverkenningen door tijd en ruimte* benadrukt dit beeld nog eens extra met speciaal uitgelichte foto's, maar laat tevens zien hoe deze idylle door verstening wordt bedreigd.³⁸ Positieve beeldvorming is er ook in *Groene Hart Visie*, het orgaan van de Stichting Groene Hart, al is het dan wel curieus dat een recent nummer daarvan een aankondiging bevat van de tentoonstelling 'De mythe van het Groene Hart' in 2006 in Gouda, waarin zal worden verbeeld dat de positieve belevingswaarde van het Groene Hart een negentiende-eeuwse creatie is van de Haagse en Leidse (schilders)school, waarbij deze beeldvorming in de twintigste eeuw door reclamemakers is voortgezet.³⁹

In deze nota werd nog ietwat naïef uitgegaan van een symbiose van landbouw en recreatie, maar in een notitie die 34 jaar later, in 1995, werd uitgebracht, samen met het Wereld Natuur Fonds, werden heel wat explicieter claims gelegd.⁴⁰ Vastgesteld werd dat de landbouw nog steeds belangrijk was in het Groene Hart 'maar dat daaruit niet meer vanzelfsprekend een aantrekkelijk en in natuurlijk opzicht belangwekkend landschap voortkomt.'⁴¹ Dat

³⁶ Ook in een wetenschappelijke inventarisatie in de jaren 1980 van de historische diversiteit van de Nederlandse landschappen is er niet veel expliciete aandacht voor het Groene Hart. S. Barends, e. a., *Het Nederlandse Landschap. Een historisch-geografische benadering* (Utrecht, 1986).

³⁷ G. Willems, K. van Zomeren, H. Vuijsje, *Gras en wolken. Een beeld van het Groene Hart* (Zwolle, Woerden, 1996). Deze publicatie flankeerde een tentoonstelling van landschapschilderijen, onder meer uit de Haagse school, die het Groene Hart als onderwerp hadden.

³⁸ F. Buisson, T. Fey, M. Bemelman, *Dwars door het Groene Hart. Landschapsverkenningen door tijd en ruimte* (Abcoude, 2001).

³⁹ *Groene Hart Visie*, X (september 2005) 11. Deze tentoonstelling vond plaats na afsluiting van dit artikel, en in dat kader is verschenen: H. Hoogendoorn, *De mythe van het Groene Hart* (Woerden, 2006).

⁴⁰ ANWB, WWF, *Groen Hart? Groene metropool. Recreatie en natuur in de Randstad van morgen* (Utrecht, 1995).

⁴¹ *Groen Hart? Groene metropool*, 7.

kwam vooral door de mobiliteit van de melkveehouderij en de groei van minder grondgebonden teelten, zoals de glastuinbouw, de bollenteelt en de intensieve veehouderij.

Er waren weliswaar plannen om op vrijkomende grond vijf grote groengebieden met oppervlaktes van 1000 ha. aan te leggen, maar ook dit werd onvoldoende gevonden. Volgens ANWB en WNF was meer dan het tienvoudige nodig, zo'n 60.000 ha. De oplossing zou moeten zijn de creatie van nieuwe natuur ten koste van de bovengenoemde haast industriële landbouw. Daartoe moesten bestaande herkenbare groene gebieden met een eigen karakter verder worden ontwikkeld en nieuwe worden toegevoegd. Dit impliceerde wel een ontkenning van het Groene Hart als overkoepelend element.⁴² Het alternatief daarvoor werd de Groene Metropool genoemd, met een verdubbeling van de natuurgebieden in het hart van de Randstad, door aanleg van zogenoemde Vechtplas en het Noorderpark. Ook de Raad voor het natuurbeheer, die een maand eerder met een rapport kwam waarin het Groene Hart werd gekoppeld aan een groter open gebied, was vrij expliciet in het aanwijzen van specifieke gebieden.⁴³ Tien jaar later zou op deze insteek teruggekomen worden, in het kader van nieuw ruimtelijk beleid.

Omstreeks 1990 werden naast natuurwaarden cultuurhistorische waarden geïntroduceerd. Cultuurhistorie is een buiten de (cultuur)geschiedenis ontwikkelde benaming voor een combinatie van archeologisch, historisch-geografisch en bouwhistorisch empirisch onderzoek dat zich richt op artefacten in het landschap die verwijzen naar menselijke activiteiten in het verleden. Maar ook het landschap zelf, dat de resultante is van menselijk ingrijpen binnen de kaders van maatschappelijke organisatie en technische mogelijkheden vormt het object van de cultuurhistorie.⁴⁴ Er werden elf typen cultuurlandschap onderscheiden, waarbij een groot deel van het Groene Hart valt onder het type veenontginningen, dat overigens ook in andere delen van Nederland te vinden is. Qua waardering komt dit type landschap uit in de middenmoot.⁴⁵

⁴² De Raad voor openluchtrecreatie, die in 1995 eveneens met een rapport kwam waarin meer ruimte voor recreatie werd bepleit, *Hart voor het groen. Recreatie en toerisme in het Groene Hart* (Amersfoort, 1995) ging nog niet zover en adviseerde vooral het openhouden van het Groene Hart met een integrale aansturing.

⁴³ Raad voor het natuurbeheer, *Het hart op de juiste plaats. De centrale open ruimte* (Utrecht, 1995).

⁴⁴ Borger, e. a., *Groene Hart, 7; Nota Belvédère. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag, 1999). Zie voor de relatie tussen geschiedenis en cultuurhistorie M. A. W. Gerding, ed., *Belvédère en de geschiedenis van de groene ruimte* (Groningen, Wageningen, 2003). De relatie historische geografie-cultuurhistorie wordt duidelijk inhoud gegeven door G. Borger, 'Het verleden als kwaliteit van de toekomst. Pleidooi voor een nieuwe benadering', in: C. Cortie, J. Droogleever Fortuijn, M. Wagenaar, ed., *Stad en land. Over bewoners en woonmilieus. Opstellen aangeboden aan Rob van Engeldorp Gastelaars bij zijn afscheid als hoogleraar sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 2003) 110-122.

⁴⁵ A. J. Haartsen, e. a., *Levend verleden. Een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap* ('s-Gravenhage, 1989).

In vervolg hierop is door Borger en Vesters in 1996 specifiek voor het Groene Hart een cultuurhistorische waarderingskaart gemaakt, waarop de waardevolle en minder waardevolle gebieden zijn aangegeven. Gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid zijn belangrijke criteria geweest voor de waardering van het cultuurlandschap, waarbij ook de bijbehorende karakteristieke artefacten, zoals molens en andere bedrijfsjes, sluizen, wegen en boerderijen in de beschouwing zijn betrokken.

De hoogste waardering ging naar het centrale deel van de Alblasserwaard en het westelijke Lingegebied, de plassengebieden en de polders ten noorden van Woerden en de polder Hoogmade ten oosten van Leiden, alsmede het gebied van de Vecht en de Loosdrechtse plassen. De minste waardering was er voor het gebied rondom Zoetermeer, waar zich veel droogmakerijen bevinden en het zuiden van de Haarlemmermeer. Opvallend is daarbij dat de randzones van het Groene Hart bijna overal relatief laag scoorden, alleen aan de Diefdijk ten noorden van Leerdam, een stukje Waterlinie en het gebied ten oosten van Leiden zijn de hoogste waarden toegekend. Overigens hebben bij die waardering ook natuurwaarden meegedaan, vanwege de verwevenheid van natuur en cultuur. Zo is de stijging van de biodiversiteit grotendeels het gevolg van de verveningen geweest.⁴⁶

De introductie van natuurwaarden en cultuurhistorische waarden hebben sterk bijgedragen aan de vergroting van de waardering van het landschap. Tegelijkertijd echter attendeerden zij op verschillen in waardering van diverse onderdelen van het Groene Hart. Opvallend is dat deze verschillen in de politieke nota's die in de jaren 1990 zijn verschenen, grotendeels zijn weggepoetst. Beleidsmakers, in de eerste plaats het ministerie van VROM, hadden er kennelijk belang bij dat het gebied als een eenheid werd gezien, waarvan één landschapspark gemaakt kon worden. De nota *Groene Hart. Ontwikkelingsprogramma nationaal landschap Groene Hart* uit 1999, markeert het hoogtepunt van dit eenheidsdenken dat met name onder minister Pronk zijn vorm kreeg.⁴⁷ Bovendien wordt hier het Groene Hart op zijn groenst gepresenteerd, een aaneengesloten gebied dat niet verder aangetast mocht worden: 'de nationale betekenis van het Groene Hart komt tot uitdrukking in het predikaat Nationaal Landschap.'⁴⁸ Er wordt een idyllisch toekomstbeeld geschetst, waarbij landbouw, natuur, recreatie en cultuurhistorie worden versterkt en beter op elkaar worden afgestemd, de ecologische hoofdstructuur wordt geïmplementeerd, met name langs waterassen, de bebouwing beter in het groen wordt ingepast en een halt wordt toegeroepen aan de verstening van de randzones. Het bestuurlijk platform Groene Hart, waarin de verschillende belangenorganisaties zijn vertegenwoordigd, moet deze processen begeleiden en vorm geven. In de *Vijfde nota ruimtelijke ordening* (2002) werd dit beleidsvoornemen herhaald.

⁴⁶ Borger, e. a., *Groene Hart*, 49.

⁴⁷ Ministerie van VROM, *Groene Hart. Ontwikkelingsprogramma nationaal landschap Groene Hart* (Den Haag, 1999).

⁴⁸ *Ibidem*, 7.

Mede door deze positieve aandacht ging de waardering van het Groene Hart danig omhoog. De Raad voor het landelijk gebied plaatste het gebied in 2005, met acht andere, in de ‘eredivisie’ van nationale landschappen vanwege de internationale zeldzaamheid en daarmee het belang voor de nationale identiteit.⁴⁹ Dit is in de door mij bestudeerde literatuur de eerste keer dat de relatie landschap-identiteit expliciet is gelegd.

De vergruizing van het Groene Hart

Inmiddels was het tij echter al gekeerd. In de kabinetten-Balkenende, sinds 2002 geformeerd langs de as CDA-VVD, werd gekozen voor een minder dirigistische rol van de centrale overheid en een grotere ruimte voor marktwerking. In de *Nota ruimte* van VVD VROM minister Dekker is dit nieuwe beleid op het terrein van de ruimtelijke planvorming uitgewerkt. Er komen grotere bevoegdheden voor provincies en gemeenten en rode en groene contouren verdwijnen. Wat dit kan gaan betekenen voor het Groene Hart toont een recent verschenen studie van het Ruimtelijk Planbureau *Het gedeelde land van de Randstad. Ontwikkeling en toekomst van het Groene Hart*.⁵⁰ In deze nota wordt van de eenheid van het gebied geen spaan heel gelaten. Bovendien wordt gesteld dat er voortdurend uitbreiding van wonen en werken in het gebied plaats heeft gevonden en dat het niet bij die 600.000 inwoners hoeft te blijven die er al zitten. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen stadslandschappen: ‘gebieden die hun kwaliteit ontleen aan de nabijheid van de stad’, belevingslandschappen bestaande uit veenplassen en natuurgebieden, en cultuurhistorische landschappen: karakteristieke agrarische gebieden. Elke variant en elk subgebied vragen om een specifiek beheer en een specifieke planvorming op een lager schaalniveau.

Hierbij moet het Groene Hart niet alleen worden beschouwd als een landschap met cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteiten, maar ook als belangrijke factor voor de economie en als belangrijk woongebied.⁵¹

Er is dus sprake van een volledige ommezwaai.⁵² Het Ruimtelijk Planbureau heeft weliswaar niet zo’n gewicht als het Centraal Planbureau, maar zijn bevindingen zullen koren op de molen zijn van degenen die altijd al opvattingen koesterden die haaks op de officiële politiek van een groen reservaat stonden en die vooral ruimte wilden scheppen voor wonen, werken en wegen.⁵³ En bovendien is het opmerkelijk dat een beeld van een uniek Groen Hart zo gemakkelijk kan worden gefragmenteerd. Dat dit zo snel kon

⁴⁹ Raad landelijk gebied, *Nationale landschappen. Vaste koers en lange adem* (Amersfoort, 2005).

⁵⁰ N. Pieterse, e. a., *Het gedeelde land van de randstad. Ontwikkeling en toekomst van het Groene Hart* (Den Haag, 2005).

⁵¹ Pieterse, *Gedeelde land*, 140.

⁵² H. Priemus, ‘Spatial memorandum 2004. A turning point in the Netherlands’ spatial development policy’, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, XCV (2004) 578-583.

⁵³ H. van der Cammen, *Groeien in het Groene Hart. Een ruimtelijk-economische toekomstvisie*